

Володимир Окаринський

КОЗАКОФІЛЬСТВО ЯК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА НОНКОНФОРМІСТСЬКА СУБКУЛЬТУРА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Історики культури й літературознавці віддавна звернули увагу на поширеність української тематики (зокрема козацької) в польській літературі ХІХ століття. Етнографи та історики також помічали випадки україно- й козаколюбства в побуті правобережної шляхти, що виявлялися, наприклад, в елементах одягу або триманні при дворах кобзарів і лірників тощо. У працях, присвячених Листопадовому повстанню 1830–1831 рр., можна знайти інформацію й про окремі підрозділи «козаків», організованих місцевою шляхтою для виступу проти російського царату.

У цій статті автор спробує виявити, чи є підстави говорити про окрему соціокультурну течію (субкультуру) козакофілів у першій половині ХІХ століття. У подальшому тексті буде з'ясовано таке: зародження козакофільського стилю, його складові частини і безпосередні попередники; зв'язок між козакофільством як субкультурою та революційно-повстанським рухом «української» (за географічним підходом) шляхти; зв'язок козакофільства з т.зв. *Українською школою у польському Романтизмі* тощо. Загалом же, автор спробує виявити характерні риси козакофільського стилю, наблизитися до зрозуміння суті козакофільства в часі та місці, де воно існувало, а також встановити, чи була спадкоємність між козакофільством та іншими подібними течіями.

Очевидно, як і в кожній течії, у козакофільства були свої засновники й попередники, культові постаті (герої), яких наслідували пізніші козакофіли. Таких передвісників потрібно шукати серед окремих нонконформістів зі шляхти – середовища, що могло собі дозволити такі вияви (подекуди антисоціальні). Цей стан був найближчим до козацтва під час його існування і мав із ним тривалі й непрості стосунки. До того ж, козакофільство могло виявитися після

згасання козацтва, коли те перейшло в соціумі в категорію міфу. Занепад шляхетської Речі Посполитої також сприяв такому альтернативному вияву: як свого часу зникла ідеалізована згодом козацька вольниця, так пропала й ідеалізована «шляхетська демократія». Саме тому автори ХІХ ст. попередниками шляхтичів-козакофілів називали пишних Чарторийських, Потоцьких, Браницьких, Яблоновських, Жевуських, Сангушків.¹

Отже, козакофільство (головно – двірське) як стиль серед місцевої шляхти на українських землях Правобережжя формувалося й раніше. Важливу роль у вишталтуванні цього стилю грали окремі ексцентричні, культові особистості схилку Речі Посполитої. Серед них і фольклорний «пан Каньовський», ексцентрик і авантюрист свого часу – Миколай Базилій Потоцький (1712–1782). Він замолоду провадив бурхливе життя. За деякими відомостями, навіть носив козацького чуба-оселедця.² Можливо, М. Потоцького варто вважати одним із предтеч шляхетського козакофільства. Однак він же й був дуже контраверсійною постаттю, що не користувалася доброю opinією серед пізніших шляхтичів-козакофілів і польських письменників-українолюбів. У численних творах, де зображений М. Потоцький, він загалом не здобувся на позитивну оцінку.³

Особливо близьким до «козацького» трибу життя (ведення «воєн» зі своїми сусідами на чолі надвірних козаків, носіння «козацького» одягу і чуба-оселедця, споживання горілки тощо) був князь Август Доброгост Яблоновський (1769–1791), якого довколишні селяни та надвірні козаки називали князем Миколою, а загалом кликали князем-козаком (чи князем Козаком) або Чумаком. Після навчання в академії у Лейпцигу молодий магнат перебрався до Стеблова Канівського повіту на Київщині (тепер селище міського типу Корсунь-Шевченківського району Черкаської області), де цілком засвоїв козацькі манери, одягався по-козацьки і навіть перейшов на уніатство. У такий спосіб він демонстрував зближення з простолюдом. Після такої релігійної конверсії Август прийняв ім'я Микола (як ім'я особливо шанованого в народі святого).

¹ Miłkowski, Z., *Sylwety Emigracyjne*, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego 1988, 25.

² Zielińska, T., Potocki Mikołaj Bazyli, in: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVIII, Kraków 1984, 113–115.

³ Про нього писали А. Гроза, Л. Семенський, Д. Магнушевський, М. Грабовський. Див.: Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 85–87, 118–119.

Також розмовляв народною мовою і жив простим життям. Він наче хотів воскресити давнє козацтво.⁴

Частину селян Яблоновський увільнив від праці на землі й організував у козацтво, спершу 150, а згодом до 500 вершників. За їх полковника він прийняв колишнього військового, козаків поділив на сотні й десятки. Кожен десяток різнився мастю коней, а той десяток, до якого належав сам князь, мав сиві коні і звався *десятком десятника Тарана*. Прикметним є триб життя князя Козака, що цілком вписувався у рамці козакування. Він вишколював своїх козаків у дисципліні, провадив муштру. Козаки князя таборували під голим небом, несли варту, пікети. Від такої служби не ухилився й князь, коли надходила черга вартувати десятку Тарана. Окремої кухні не мав – їв і пив разом із своїми козаками, вина зрікся, натомість пив горілку. Зимом «князь Микола» мешкав у досить лихій хижі, літом – в обозі, у шатрі. Сліди шанців, якими оточували козацький обоз, зберігалися ще наприкінці XIX століття. Біля свого дому Август-Микола наказав спорудити арсенал, де зберігалися зброя, порох, сідла, тканини тощо.⁵

Місцевий люд довго зберігав у пам'яті окремі епізоди козакування цього дивака. Князь Микола не мирився зі своїми сусідами, неодноразово «наїжджаючи» їх маєтності на Корсунщині та Смілянщині. При тому не лише сам бив, а й бував битий. Своім козакам наказував битися нагаями, але згодом, спіяманий смілянськими й іншими надвірними козаками, витримав побиття батогами, не виказавши себе. У сусідів захоплював поля або стада, залишаючи знаки про свої звитяги. В народі зберігалася пісня *Наш князь Микола ма 20 літ, а такий лицар, як його дід*. Поміж селян запам'ятався дбайливістю про їх добробут і щедрістю. У публічних документах молодий князь Яблоновський підписувався «Auhust Mykoła Kniaź». Козакування князя-козака мало й негативний бік: призвичаєння до горілки стало шкідливою пристрастю і причиною смерті на руках козаків у обозі.⁶ Це сталося невдовзі після того, як Августу-Миколі виповнилося 22 роки, під Склименцями (біля Стеблова), а похований він був у фундованому ним василіянському монастирі в Лисянці.⁷

Таку поведінку «князя Козака» автори спогадів і нечисленних розвідок про нього тлумачили по-різному. Одні, як прагнення пов'язати козацтво [неіснуюче!

⁴ Rulikowski, E., Steblów, in: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XI, Warszawa 1890, 310.

⁵ Там само, 311.

⁶ Там само; Rolle, A. J., Jeden ze szczepów zasłużonego rodu, in: *Opowiadania*, Serya IV, t. I, Warszawa 1884, 415.

⁷ Dobrzyniecka, J., Jabłonowski August Dobrogost, in: *Polski słownik biograficzny*, t. X/2, 1964, 219.

– прим. авт.] з Польщею; інші бачили в способі життя Яблоновського бажання наслідувати канівського старосту М. Потоцького; або звичайне дивацтво і ненормальність.⁸ Та це був також чи не перший прояв у шляхетському середовищі нового «козацького» альтернативного життєвого стилю.

Як бачимо, початки шляхетського (двірського) козакофільства сягають ще XVIII ст. Та новий яскравий вияв воно отримало аж у першій чверті XIX ст. завдяки природній зміні поколінь. Окремі польські автори намагалися з'ясувати походження двірської «козакоманії» таким чином: у першій чверті XIX ст. вимирало останнє покоління, котре ще сповідувало традиції старошляхетської Речі Посполитої. На цих же традиціях виховувалося останнє молоде покоління, що вийшло на кін у 1830-х роках і яке засвоїло тільки зовнішню форму старошляхетського життя своїх предків. Ці традиції визначало також ставлення шляхти до простолюддя: з одного боку, панщина і життя його коштом, а з іншого – ненависть до бунтівних заворушень, часом інспірованих ззовні. Надвір-на міліція, що її утримувала шляхта для захисту своїх володінь та маєтностей, із переходом під владу Російської імперії перетворилася в дворову службу, яка повсюдно набувала вигляду надвірного козацтва для послуг пана. Надвірні козаки, набрані з кріпаків, супроводжували шляхту на полювання і при візитах, байдикували й пиячили, галасували тощо, тобто козакували, та інакше, ніж їхні пани. Пам'ять молодшої генерації, що виросла до 1830 р., не зберегла вражень від битв, у котрих брали участь її предки. Тому вона ототожнювала уявлення про давнє бунтівне козацтво із новочасною слухняною службою двірських козаків.⁹ Речник такого підходу Ф. Равіта-Гавронський характерними рисами двірського козакофільського стилю визначив випадковість, поверховість і безцільність. Це був тимчасовий напрям, до якого, за тим же автором, ніхто не ставився поважно; це було повернення до забутої, колись неприйнятної форми, але не до сутності, повернення, котре до появи повістей М. Чайковського не мало представництва у літературі, за винятком *Українок з нотою* Тимка Падурі (*Українку з нотою Тумка Padurry, 1844*).¹⁰

Так з часом надвірне козацтво перетворилося у лакейство, двірську прислугу. Його атрибутами були «козак» у ліберії, одягнутий «по-козацьки» кучер, «козачок»-прислуга. Та були й більш послідовні вияви шляхетського двірського козакофільства. Таким було козацтво двору колишнього *Золотобородого Еміра*, а на той час *отамана Ревухи*, графа [сам він в останні роки de facto зрікся цього

⁸ Там само.

⁹ Равіта, Ф., Михайль Чайковській и козакофільство. *Кієвская Старина* 4 (1886), 766.

¹⁰ Там само, 767–768.

титулу – прим. авт.] Вацлава Северина Жевуського (1784–1831), яке не обмежалося суто зовнішніми ознаками. Тут виникли й глибші зацікавлення, а козакофільство цього осередку певною мірою було далекою предтечею українофільства. Це вже було не старошляхетське козакофільство, позаяк останнє тут перетнулося з романтичною польською «українською» поезією. Звідси, вірогідно, й почався феномен козакофільства як субкультури наприкінці першої чверті XIX століття.

Переміну зятого прихильника арабського Сходу, польсько-українського «бедуїна» й «арабомана» Вацлава *Еміра* Жевуського в адепти козацтва спричинив значно молодший від нього випускник Кременецького ліцею Томаш Падурра (1801–1871), що змінив своє ім'я на *Тимко Падура*. Ймовірно, таким поштовхом стала зустріч (у Кременці чи, можливо, у Житомирі, Василькові або Києві) В. Жевуського з Т. Падурою (уже знаного на той час як українсько-польського поета) під час відомого слов'янського зібрання 1825 р. – спільної наради польського *Патріотичного товариства* з декабристами.¹¹ Тоді Т. Падура вперше підняв питання про існування третього слов'янського народу – русинів-українців, і про відродження козацтва. Це викликало сенсацію серед присутніх, а В. Жевуський потиснув Т. Падурі руку й обіцяв свою приязнь та допомогу.¹² Схвально відгукнулися на цей заклик і керівники декабристів С. Муравйов-Апостол, який на знак згоди й братерства подарував Падурі залізний перстень, та М. Бестужев-Рюмін. На їхнє прохання, згідно примітки Т. Падури, він написав вірш-пісню *Рухавка* [повстання – прим. авт.].¹³

На запрошення В. Жевуського Тимко Падура фактично переселився у Саврань, де писав поезії-пісні («українські думки») народною мовою. Іншим близьким другом В. Жевуського у Саврані був місцевий парох, ксьондз Ян Комарницький – канонік Кам'янецької капітули і балтський декан, а разом – одна з найдотепніших постатей свого часу (писав гумористичні вірші українською

¹¹ Домонтович, В., «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти», in: *Дівчина з ведмедиком*. Сост. В. Домонтович, Київ 2000, 392–394.

¹² Русовъ, А., Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Францъ Видорты. *Кіевская Старина* (1892), т. XXXVI, 371; Гнатюк, В., Падура, Рилеев і декабристи, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 134–135.

¹³ Львівська національна наукова бібліотека (ЛННБ) ім. В. Стефаніка НАН України, Відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські колекції), оп. 1, спр. 1935. *Рубта* Тумка Padurrry, т. II, арк. 8 зв.; Гнатюк, В., Падура, Рилеев і декабристи, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 134–135.

мовою, зокрема про матеріальні злигодні графа).¹⁴ Спільно вони склали пісні та думи українською мовою про козаків-низовиків. В. Жевуський сам писав музику до текстів, а співав придворний торбаніст князя Евстахія Сангушка, виходець із Австрії (за іншими свідченнями – Литви) Грегор Відорт. Можливо, тут була складена пісня про У. Кармалюка, яку приписують Янові Комарницькому і яка стала народною, як і деякі пісні про Ревуху. Готові пісні апробували на двірських козаках, їх першими слухачами були слуги-конюхи Сокіл і Жеребко. У маєтку Ревухи Т. Падура відкрив школу для лірників, торбаністів та бандуристів. Цей гурт своїм завданням визначив створення на основі народної поезії місцевої літератури, змістом якої було б оспівування козацьких подвигів.¹⁵

Отже, після знайомства *Еміра* В. Жевуського з Т. Падурою, перший став козакофілом. А вже навколо *Ревухи* гуртувалися представники цього руху: двір В. Жевуського став осередком козакофільства, уже як нового альтернативного життєвого стилю. Під впливом Падури літературний польський романтизм, а саме *Українська школа*, до якої вписують і Тимка Падуру, зустрілася із шляхетською традицією надвірного козацтва, яка ще була жива у суспільній пам'яті. Цей альянс відбувся не без втрат для літератури, але породив соціокультурний феномен – козакофільство.

Варто згадати й інший складник, без якого мабуть не сформувався б козакофільський соціокультурний стиль, і який простежуємо в постаті ймовірного засновника романтичного козакофільства – Тимка Падури. Це було романтичне слов'янофільство, ототожене головню із постаттю Зоріяна Доленги-Ходаковського (власне, Адама Чарноцького, 1784–1825) – зачинателя цілеспрямованих досліджень слов'янського фольклору й етнографії. Із Доленгою-Ходаковським Томаш Падура познайомився особисто ще під час свого навчання в Кременці й, безсумнівно, зазнав його впливу.¹⁶ Ходаковський у 1810-х роках започаткував практичний збір українського фольклору, мандруючи селами Галичини, Волині, Поділля, Київщини й Чернігівщини, аж до Сіверщини. Унаслідок цієї діяльності у 1814–1819 рр. він зібрав понад 2000 українських пісень у 120 селах.¹⁷ Це й було перше «ходіння в народ» інтелектуалів, пізніше повторене романтиками, хлопоманами, народниками. Подібним чином наприкінці 1820-х років

¹⁴ Siemiński, L., *Wacław Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostawionych po nim*, Kraków 1870, 112–115.

¹⁵ Русовъ, А., Теорбаністы Грегоръ, Каэтанъ и Франць Видорты. *Кіевская Старина* (1892), т. XXXVI, 372–374.

¹⁶ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 185.

¹⁷ Дей, О., *Сторінки з історії української фольклористики*, Київ 1975, 23, 28.

мандрував Україною, одягнений у лахміття з лірою в руках, сам Падура. А образ мандрівного співця в одній із найраніших поезій-українок Т. Падури (*Лірник*) датується ще 1824 роком.¹⁸

Цікаво, що З. Доленга-Ходаковський бачив у слов'янських народах тільки відбиток одного праслов'янського етносу. Чи не тут варто шукати безпосередні корені подвійної польсько-української лояльності козакофілів? Спільні в Падури й Ходаковського також ідеї соціальної рівності й антикатолицька налаштованість.¹⁹ Падура, як і багато романтиків *Української школи*, найбільше сюжетів, мотивів, стильових елементів та інших особливостей запозичив із багатого зібрання пісень З. Доленги-Ходаковського.

Козакофілство як суспільний рух, мабуть, не склалося б і без «української школи» у польській літературі. Фактично поезія Б. Залеського і деяких інших була козакофілством у літературі. *Українську школу* можна, поряд із традицією двірського козацтва, вважати основним джерелом козакофілської субкультури на Правобережжі. За тематикою *Українську школу* умовно можна поділити на козацьку та шляхетську, що виникли одночасно з публікацією у 1825 р. першої польської романтичної поеми Антонія Мальчевського *Марія* (*Maria. Powieść ukraińska*). «Козацьку» течію в літературі заснував Юзеф Богдан Залеський (1802–1886), який, на думку Г. Грабовича, до української теми звернувся ще 1822 р., тому можемо його вважати реальним засновником школи.²⁰ Організаційно ж *Українській школі* передували утворені однокласниками Гуманської повітової василіянської школи – Богданом Залеським, Северином Гощинським і Міхалом Грабовським – у 1819 р. гурток під назвою *Za-Go-Gra* (за початковими буквами їхніх прізвищ).²¹

Історичним збігом була майже одночасна поява молодих талантів, що творили на українську тематику польською мовою із численними українізмами, а деякі – майже цілком українською мовою. Однак не випадково, що всі представники української течії були «українцями», тобто уродженцями Правобережжя:

¹⁸ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 187.

¹⁹ Dębicki, L., *Oryentaliści i archeologowie polscy*, in: *Puławy (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. III, Lwów 1888, 27–28.

²⁰ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*. В 7 т., т. VII, ч. 1, СПб 1872, 252; Грабович, Г., *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, Київ 1997, 150.

²¹ Гнатюк, В., Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 170.

Київщини (саме її називали у вузькому значенні «Україною»), Волині й Поділля. Природно, складання *Української школи*, а разом із нею й літературного козакофільства, можна пояснити існуванням освітнього середовища – шкіл, зорганізованих енергійними заходами Т. Чацького або за його прикладом. Такі школи існували в Гумані (тепер – Умань), Вінниці, Меджибожі, а головним освітнім центром краю був Кременець із його Волинською вищою гімназією (від 1805 р.), що після 1819 р. була перетворена у Кременецький ліцей. До *Української школи* в ширшому розумінні належали випускники Кременецького ліцею А. Мальчевський, А. Гроза, М. Гославський, Т. А. Олізаровський, С. Осташевський, а також Ю. Словацький та інші. Василянська (чи базилянська) школа в Умані дала трьох великих авторів *Української школи*: Северина Гощинського, Богдана Залеського і критика та романіста Міхала Грабовського (Едварда Таршу),²² а також – молодшого за них і недооціненого А. Грозу. Однак пішли вони кожен іншою дорогою. Найближче ж до козакофільства – тематично – був Б. Залеський.

Тут варто зробити застереження щодо козакофільства у літературі й побутовому житті. Залеський, що був «козаком» у творчості, не був єдиним і найпопліднішим виразником козакофільського стилю в побуті. Тут є і яскравіші взірці: Тимко Падура, більше козакофіл у повсякденні, аніж поет (щодо нього радше годилася б назва «пісняр»), і, можливо, Антоній Мальчевський (1793–1826). Щодо останнього таке твердження ілюструє, приміром, портрет А. Мальчевського, вміщений у зібранні його творів і біографії, виданих у 1843 р. польським галицьким літератором та істориком і українофілом А. Бельовським. На цьому портреті поет зображений із козацьким чубом і торбаном у руках. Такий козакофільський стиль міг існувати як демонстрація «мовою тіла» своїх естетичних уподобань, чи поетична декларація (а можливо, й повсякденний стиль) у середовищі польсько-української романтичної богемі. «Козацький» образ, зафіксований на портреті А. Мальчевського, як сказано в передмові А. Бельовського, є копією з оригіналу, виконаного «у молодому віці цього українського співця, і наданий нам його близьким родичем»²³. Що ж було «молодим віком» для поета, який не дожив до свого 33-річчя? Можна припустити, що тут йшлося про час його навчання у Кременецькому ліцеї (1805–1811) або одразу ж після того (до того ж, риси обличчя на портреті

²² Равита, Ф., Михайль Чайковскій и козакофільство. *Кієвская Старина* 4 (1886), 764–765, 768.

²³ Antoni Malczewski: jego żywot i pisma ozdobione popiersiem. Wyd. A. Bielowski, Lwów, Stanisławów i Tarnów 1843, 1, 3.

радше належать підліткові). Якщо це справді так, то хронологічно зародження романтичного козакофільства (літературного) можемо відсунути на більш ранній час – 1810-ті роки.

Існує погляд, що саме Мальчевський, який у 1818 р. познайомився з лордом Дж. Г. Байроном у Венеції, подарував останньому ідею його поеми *Мазена* (*Mazepa*, 1819).²⁴ Поему ж А. Мальчевського *Марія* вважають байронічним твором, а кільком чільним представникам польсько-українського літературного козакофільства властивий *байронізм*, який поширився у Європі на зламі 1810–1820-х років, вийшовши за межі літературної течії й ознаменувавши поширення романтичного стилю серед молоді. Це був не лише культ Байрона (що набував із часом форм масового наслідування – байрономанії), а й світогляд молоді, позначений крайнім індивідуалізмом, пересиченістю, песимізмом, неприйняттям суспільства, запереченням авторитетів, богоборством, суспільно-політичною опозиційністю, співчуттям до поневолених народів, зокрема греків.²⁵ Як байроністів характеризують А. Мальчевського, С. Гощинського, Ю. Словацького, Т. Падурру²⁶ і, як побачимо далі, В. Жевуського. Цю течію, мабуть, варто вважати ще одним джерелом козакофільства.

До літераторів українського напрямку («школи» в ширшому значенні) належали люди приблизно одного віку: С. Гощинський і Т. Падурра (нар. 1801, обидва у містечку Іллінцях на теперішній Вінниччині), Б. Залеський (1802), М. Грабовський (1804), М. Чайковський (1804), А. Гроза (1807) і наймолодший – Т. А. Олізаровський (1811). Вони були першими представниками широкого суспільно-культурного руху, який був виступом нового покоління романтиків, що склалося на ґрунті навчання в одних школах: нерідко це були однокласники, земляки, що перебували у близькому контакті з місцевими мешканцями, їхніми прагненнями, злигоднями, radoщами. Усі вони належали до дрібношляхетського стану, часто походили з незаможних, багатодітних сімей.²⁷

Перші романтики *Української школи* ще переважно не були козакофілами за способом життя. Натомість вони були – хоч і не всі – козакофілами за тематикою

²⁴ Див. напр. енциклопедичне видання: A-d J., in: Malczewski, Antoni, in: *Nordisk familjebok*, Ugleupplagan, 17. Lux-Mekanik, Stockholm 1912, 618–619.

²⁵ Подольський, Ю. – Благой, Д., Романтизм, in: *Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов*: В 2-х т., Москва – Ленинград 1925, т. 2, 732–733; Розанов, М., *Байронизм*, in: *Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов*: В 2-х т., Москва – Ленинград 1925, т. 1, 83–90.

²⁶ Равита, Ф. (Гавронський, Ф.), Ома Падурра (Критический очерк). *Кіевская старина* (1889), т. XXVI, 731–732.

²⁷ Равита, Ф., Михайл Чайковскій и козакофильство. *Кіевская Старина* 4 (1886), 765.

творчості: у козацтві природно віднаходили характерну для Романтизму екзотику. До літературних козакофілів повною мірою можна зачислити згаданого раніше Юзефа Богдана Залеського. Його ж дехто вважає родоначальником політичного (але й мрійливо-поетичного) козакофільства.²⁸ Більшість авторів *Української школи*, як, наприклад, С. Ґощинський, все-таки писали про гайдамацтво і Коліївщину: тут була справжня романтика жахів – екзотика, доведена до краю. Допіру Тимко Падура був козакофілом (чи неокозаком) і в літературі, і в житті.

Певною ознакою переходу до послідовного козакофільства була мовна переорієнтація. Прикметно, що саме Т. Падура почав писати майже цілком українською мовою (а не польською з українізмами), а слідом за ним – Антін Шашкевич, Спиридіон Осташевський, Діонізій (Денис) Бонковський, а також Януарій Позняк, Генрик Яблонський.²⁹ Сюди ж варто зачислити й згадуваного раніше ксьондза Яна Комарницького – члена гурту Падури і Ревухи (в Якси Биковського Комарницький куди більший козаколюб, ніж Жевуський – «туркоман»)³⁰ Українською мовою пробував віршувати й сам Богдан Залеський.³¹ Хоч тематика згаданих авторів не у всьому була «козацькою», але те, що вони писали (часто імпровізували) українською мовою могло було наслідком впливу козакофільства, до якого вони прямо чи опосередковано належали. Один із них – С. Осташевський (1797–1875), збирав український фольклор (головно казки, які передавав у віршованій формі) і виявляв народницькі симпатії, але сам залишався близьким до козакофільства й через багато років: зберігав замилювання до коней, взяв участь у антицарських Листопадовому і Січевому повстаннях. У деяких творах наведеного ряду авторів можна чітко побачити козакофільські мотиви à la Падура, як, приміром, у пісні Д. Бонковського *Гей, я козак, зовусь Воля*.³²

²⁸ Там само, 768–769.

²⁹ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*. В 7 т., т. VII, ч. 1, Санкт-Петербург 1872, 253–255; Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 193–215.

³⁰ Siemieński, L., *Wacław Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostawionych po nim*, Kraków 1870, 112–115; Bykowski Jaxa, P., Mirza Tadż el-Faher, in: *Trzy epizody z dawnego życia szlacheckiego*, Warszawa 1879, 236–244.

³¹ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 212.

³² Там само, 214–216.

Г. Грабович представниками козакофільської літературної течії вважає Б. Залеського, Т. Падуру і М. Чайковського. Вони не лише беззастережно ввібрали козацьке минуле (крізь призму міфічного розуміння), але й кожен із трьох ідентифікував себе (усно й письмово) як «козака» і був сприйнятий таким. Їхній літературний доробок головно фокусувався на Україні та її козацькому минулому.³³ Таким чином, козакофільство вплинуло на чинну літературу і породило в ній цілу польсько-українську течію, яка у 1830–1840-х і в пізніших роках набула значної популярності.

Спробуємо окреслити склад неоднорідного середовища козакофілів. Його складали подоляни, волиняни й «українці», шляхтичі, окремі з двірських слуг (Сокіл і Жеребко В. Жевуського) та богема (головно літератори), бунтівна молодь, що кидала виклик усім старшим, традиційним, офіційним, владним структурам.³⁴ Центрами козакофільства були маєтності Жевуських – Саврань і Кузьмин, Сангушків – Славута, деякі містечка, передусім – Бердичів, освітні центри, зокрема Кременець – центр знаменитої Волинської вищої гімназії/ліцею. Саврань В. Жевуського, або ж «отамана Ревухи – Золотої бороди», була головним салоном козакофільства, а сам він був головним законодавцем стилю й інспіратором творчості Т. Падури, Я. Комарницького і Г. Відорта. Іншою культурною постаттю і ключовим козакофілом був князь Роман Сангушко. Його, на честь знаменитого предка і тезки, називали *Романом з Кошири*, а Т. Падура присвятив свою збірку віршів-пісень Р. Сангушкові «на честь Романові з Кошири. У пам'ятку наших літ молодих» (латинкою). Так вона й вийшла друком у Варшаві, непомічена цензурою, незважаючи на заслання князя Романа за участь у повстанні.³⁵ Таким чином, козакофільство як соціокультурний феномен було доволі синкретичним – від шляхетського нонконформізму до літературно-мистецької течії. Нас же цікавить воно як життєвий стиль, котрий спільно характеризував різних носіїв. Тут доцільно запропонувати інтерпретацію козакофільства як субкультури і виявити його характерні риси.

Субкультурою (дослівно – підкультура; з лат. *sub* – під і *cultura* – культура) у соціології, культурній антропології та культурологічних студіях називають групу людей із культурою (відокремленою або прихованою), яка відрізняє їх від великої/більшої культури, до котрої вони формально належать. Для субкультури властива певна єдність із особливими кодами поведінки, за допомогою

³³ Грабович, Г., *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, Київ 1997, 151.

³⁴ Такою, певною мірою, була балагульщина 1830–1840-х років, що перебувала під впливом козакофільства та «української школи».

³⁵ *Руśма Тумка Падуры, т. II, арк. 3, Lwiv 1874.*

якої її члени спілкуються із зовнішнім (панівним) світом, а також – особливе світосприйняття та стиль життя.³⁶ Тобто субкультура є альтернативою, паралельною доміантній культурі, а синонімами субкультур у давніші часи були – суспільний настрій, тип, а в новітні часи – *молодіжні культури, контркультура, міські племена, частково – андеграунд, альтернативні життєві стилі, альтернативна культура* тощо. У класичному дослідженні *Субкультура: значення стилю* Дік Гебдідж (Dick Hebdige) визначив, що дослідження субкультури обіймає вивчення символіки, пов'язаної з одягом, музикою та іншими видимими афектаціями (манерами), а також способи, якими ці ж символи інтерпретовані членами доміантної культури. Члени субкультури часто повідомляють «своїм» про приналежність до неї через розпізнавальне і символічне використання стилю, що поєднує стиль одягу, манери, аргю.³⁷

Однією з визначальних рис козакофільства, характерною для субкультур, є наявність *культурних міфів* чи *культурних утопій*. Це романтизовані чи ідеалізовані образи іншої цивілізації або культури, за допомогою яких відбувається творення нової своєрідної ідентичності, нового стилю.³⁸ Саме цим можна пояснити невідповідність козакофілів правдивому історичному образу козаків, козацтва. Козакофіли творили свій світ – далекий від історичної достовірності, яка їх не цікавила. У козацтво вкладали власний зміст. Поетичну фантазію ніхто не обмежував: шляхетська і богемна буйність цьому сприяла, навіть цього вимагала. Такі ж міфічні, неавтентичні риси характеризують, приміром, пісенну творчість козакофілів. Їхні «козацькі» пісні-думки переважно дуже далекі від козацьких. Зовсім неавтентична й манера їх виконання, як, приміром, у козакофільському салоні В. Жевуського: хор із шести чи дванадцяти торбаністів, що суперечило індивідуальній природі виконання козацьких дум і думок – кобзарі виконували їх речитативом і самі акомпанували собі.³⁹ Мову цих пісень О. Русов характеризував як «зфальшовану зляшону».⁴⁰ Микола Лисенко відзначав

³⁶ Яворницька, О., *Теорія субкультур у соціологічній перспективі. Ї: незалежний культурологічний часопис* 24 (2002), 103.

³⁷ Hebdige, D., *Subculture: The Meaning of Style*, London 2002, 56–57, 101, 181.

³⁸ Якуба, О., Молодіжні рухи та їх базова типологізація. Ї: *незалежний культурологічний часопис* 24 (2002), 129.

³⁹ Равита, Ф. (Гавронський, Ф.), *Ома Падурра (Критический очерк). Київская старина* (1889), т. XXVI, 739–740.

⁴⁰ Русовъ, А., *Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Франць Видорты. Київская Старина* (1892), т. XXXVI, 380.

пафос, ходульність, якийсь запал, комічну акцентуацію цих творів.⁴¹ Він же відзначив характер виконання цих пісень, виконуваних на торбані, як салонно-завзятий. Крацюю в цьому ряді М. Лисенко вважав пісню Г. Відорта *Снів Ревухи*, у якій вчувається і епічний настрій, завзяття, бадьорість духу. Ця пісня найкраще стилізована під козацький манір, у який поряд із тим вплетені татарські й турецькі вигуки із відповідною музикою.⁴² Загалом самі ці пісні не мали значного поширення в народі. Причиною цього було й те, що торбан (теорбан) більш складний за фактурою і вимагає складнішої техніки виконання, аніж кобза. Крім того, торбан також потребував від виконавця віртуозної техніки, котра обов'язково передбачала поряд зі співом ще й танець. Торбан має багаті засоби музичного вираження і свого часу завоював виняткове місце у більш забезпеченому шляхетському стані. Елітарний характер торбана доводить те, що в Гетьманщині він був привілейованим інструментом козацької старшини, а згодом лівобережних, головню дрібних, поміщиків. Таким чином, дещо більший вжиток мали окремі пісні Падури і Ко для ліри.

Можна виділити риси, що характеризують козакофільство як окремих *альтернативний життєвий стиль*, або спосіб життя (англ. – *alternative lifestyle*). Серед них, зокрема, заперечення інституту шлюбу та сім'ї у його офіційному/домінантному вигляді та шляхетських станових умовностей. Нерідко козакофіл, покинувши колишню сім'ю, жив «на віру» зі своєю новою коханою, часто й простого походження (В. Жевуський і селянка Оксана). Рисами козакофільства можна вважати також бенкети; гарцювання на конях; певною мірою активне вживання алкоголю (щоправда, В. Жевуський – прихильник приписів Корану, алкоголю унікав); використання елементів козацького, не обов'язково історично достовірного (радше, псевдокозацького), одягу; тримання при своїх дворах лірників, кобзарів, бандуристів, особливо торбаністів; оточення себе надвірними козаками, з якими пан-козакофіл поводився, як із рівними собі.

Як про відмітну рису козакофільства можна говорити й про його говірку, а саме українську мову і витворення на її основі неокозацького аргю (сленгу, соціолекту). Однак, у сленгу козакофілів були й запозичені від орієнталізму В. Жевуського і Ко арабські й тюркські слова. Звідси й складання власних віршів-пісень, переважно українською мовою (з тими ж тюркізмами). Також козакофіли охоче змінювали свої імена та видозмінювали прізвища на козацький лад: Вацлав (Венцеслав) Жевуський став *отаманом Ревухою*, Міхал Чайковський

⁴¹ Лисенко, Н. В., О торбанъ и музыкъ пьсень Видорта (съ нотами). *Кіевская Старина* (1892), т. XXXVI, 386.

⁴² Там само, 381–382, 386.

іменувався *Михайло Чайка*, С. Осташевський широко знаним був як *Шпирка*, А. Шашкевич – *Шашка* тощо.

Узагальнено можна говорити й про певну ідеологію (політичний світогляд) козакофілів, яку в контексті постаті М. Чайковського намагалися визначити польський історик літератури Зигмунт Швейковський та український історик Іван Лисяк-Рудницький. Так, для М. Чайковського навіть польський патріотизм [річесполитський – прим. авт.], ставав другорядним без козацтва: «ідея незалежної Польщі, без сумніву, була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення. За цією „святою“, за цією „божественною“ Україною Чайковський тужив усе своє життя».⁴³ Подібні політичні погляди помітно в Б. Залеського, Т. Падури, В. Жевуського.

Отже, козакофілів характеризують такі риси, як шляхетське республіканство з елементами монархізму (щодо таких монархів, яких шанували козаки і стара шляхта: Ягеллони, Стефан Баторій тощо), романтичне слов'янофільство, антицарське, можливо антиросійське налаштування (див. різні варіанти *Рухавки* Т. Падури),⁴⁴ а також скерований проти єзуїтів антиклерикалізм. Можна припустити, що республіканські ідеї навіть переважали в політичному світогляді козакофілів. Так, провідний козакофіл, очевидно, й певний ідеолог течії Тимко Падура взагалі був противником монархії, залишаючись запеклим республіканцем.⁴⁵ Єзуїтів козакофіли сприймали як винуватців загострення конфлікту старої Речі Посполитої з козаками. Натомість до уніатів козакофіли ставилися прихильно, позаяк у школах отців-василіян навчалося чимало українсько-польської шляхти, в т. ч. майбутніх козакофілів. Загалом же у козакофільському

⁴³ Цит. за: Лисяк-Рудницький, І., Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей, in: *Історичні есе*, у 2 т., т. 1, Київ 1994, 255.

⁴⁴ Гнатюк, В., Падура, Рилєєв і декабристи, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 141; *Ruśma Tymbka Padurru*, т. II, арк. 8 зв, Lwiv 1874.

⁴⁵ Гнатюк, В., Тимко Падура в українському історично-культурному процесі, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 119–120.

світогляді виразно помітно ідеалізацію старовини (ідея шляхетсько-козацької згоди), апелювання до лицарських традицій, певний демократизм, двоїста польсько-українська ідентичність⁴⁶ (можливий відгомін шляхетського сарматизму).

У світогляді козакофілів помітні також і риси романтичного світобачення, іноді доведені до краю: нонконформізм, антибывательська налаштованість, бунтарство, засвоєння маргінальних щодо панівної культури елементів (як-от української мови) тощо. Це дозволяє характеризувати козакофілів як субкультуру в межах романтичної контркультури. Про нонконформізм козакофілів свідчить хоча б те, що польсько-шляхетські патріоти підозрювали в козакофільстві навіть український сепаратизм, симпатизування українському простолюду. Так, наприклад, вони погрожували одному з корифеїв козакофільства, хоч він і воював у повстанні 1831 року.⁴⁷ Жевуського консервативна шляхта звинувачувала в популярності серед селянства, і вбачала в ньому потенційного гетьмана чи отамана й карбонарія, у доносах царській адміністрації доказом неблагонадійності посвідчували графову пишну бороду. Царський наказ її зголити, можливо, спровокував ще більш демонстративне єднання з українським простолюдом (В. Жевуський замість бурнуса почав носити просту свитку) і революційну налаштованість провідного козакофіла.⁴⁸

Нонконформізм природно штовхав козакофілів до революційно-повстанського руху, зокрема – підготовки до «рухавки» проти Російської імперії (Листопадове повстання 1830–1831 рр.). Як видно з наведеного вже раніше епізоду, пов'язаного із виникненням козакофільства (знайомство Т. Падури із В. Жевуським), цей рух був близький до революційних, бунтарських соціальних настроїв. Ще одним джерелом революційних настроїв був уже згаданий романтичний байронізм. Услід за своїм культовим героєм Байроном, його обожнювачі симпатизували визвольній боротьбі греків і неминуче мали дійти й до збройного опору царизмові. Байроністами були Т. Падура і В. Жевуський, обоє перекладали (відповідно, українською та польською мовами) і наслідували твори

⁴⁶ Лисяк-Рудницький, І., Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей, in: *Історичні есе*, у 2 т., т. 1, Київ 1994, 260–261.

⁴⁷ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции вь Западно-Русскій Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*, в 7 т., т. VII, ч. 1, СПб 1872, 256.

⁴⁸ Домонтович, В., «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти», in: *Дівчина з ведмедиком*. Сост. В. Домонтович, Київ 2000, 397–398.

Дж. Г. Байрона,⁴⁹ хоч спочатку В. Жевуський і критикував романтиків, вважаючи себе в літературі прибічником класицизму. Байронічною є поема В. Жевуського *Оксана*, у якій грецька визвольна боротьба поєднана з Поділлям і з самим лордом Байроном, уведеним до поеми.⁵⁰

Відомий український літературознавець В. Щурат наводив факти з польського революційного руху, які свідчили про те, що козакофіли-революціонери хотіли використати своє українофільство для залучення до повстання простолюдю (головно українського селянства). Так, вищезгадану школу для лірників, торбаністів та бандуристів, відкрити в маєтку В. Жевуського Тимком Падурою, В. Щурат характеризував як школу «агітаторів-лірників». Згадані Відорт, Падура і, мабуть, інші вздовж і вишир змірили ногами Україну, а Падура аж у Полтаві зустрівся із автором перелицьованої української *Енеїди* І. Котляревським, котрого вважають засновником нової української літератури. За біографом Т. Падури, така агітаційна метушня охоплювала 1828–1829 роки. Можемо припустити, що діяльність шляхетських агітаторів, стилізованих під народних співців, була цілим напрямом підготовчої передповстанської роботи. Доказом цього є існування в австрійській Галичині польських співаків-агітаторів, що також складали власні пісні на український народний лад. Найвідомішим таким автором був уродженець Городенки Каспер Ценглевич.⁵¹

Практично всі причетні до козакофільства взяли участь у повстанні (за М. Будзинським, «подільсько-українському») 1831 року. Козакофільства після цієї «рухавки» вже не зауважуємо. Його продовженням стала серед молодших сучасників т.зв. *балагульщина*, на чолі з повстанцем і, очевидно, козакофілом, автором українських пісень та віршів Антоном Шашкевичем (1813–1880).⁵²

Про активну участь козакофільської шляхти у повстанні свідчить низка фактів. На чолі власних козаків до повстання приєднався В. Жевуський із Саврані. У цьому ж загоні був Тимко Падура, тобто, бачимо двох головних представників козакофільства. Загалом же, за підрахунками А. Ю. Ролле, шляхта з Південного

⁴⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 5, спр. 3613. Збірка документів, що стосуються Еміра Вацлава Жевуського (*Wacław Rzewuski*): листи, нотатки, вірші, арк. 99–112.

⁵⁰ Siemieński, L., *Wacław Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostałych po nim*, Kraków 1870, 124–125.

⁵¹ Щурат, В. Г., Основи Шевченкових зв'язків з поляками, in: *Вибрані праці з історії літератури*, Київ 1963, 245; Щурат, В., *Початки слави української народної пісні в Галичині*, Львів 1927, 9–10.

⁵² Докладніше: Окаринський, В., Балагульщина («барагольство») у суспільному житті Правобережної України (1830–1850-ті рр.). *Пам'ять століть* (2011), 5–6, 53–66.

Поділля виставила два полки, складені з кільканадцяти ескадронів. П'ятим кавалерійським ескадроном із 220 козаків, виставленим наполовину коштом Ревухи (хоч той і переживав на той час матеріальні труднощі), керував сам В. Жевуський.⁵³ Цей підрозділ був перетворений із надвірної козачої дружини Ревухи. Згідно Д. Остаповіча (за Ющиком, 1934) ескадрон козачої кінноти В. Жевуського був однаково обмундирований: рогативки, куртка з пасовими вилогами, широкі сині штани-шаровари, жовте взуття, а зі зброї – шаблі, пістолети, списи з бунчуками в яничарському стилі.⁵⁴

У запеклому бою з російською армією біля Дашова (нині селище міського типу Іллінцецького району на Вінниччині) 14 травня 1831 р. В. Жевуський загинув.⁵⁵ Попри героїзм Ревухи і його козаків битва була програна через погане загальне командування на чолі з генералом Б. Колишком, яке, на думку М. Чайковського, більшу частину бою пробенкетувало разом з ідейними ворогами козакофіла В. Жевуського, замість того, щоб надати йому допомогу.⁵⁶ Показово, що одну з перших поем про Ревуху написав колишній волинський козакофіл і повстанець М. Будзинський⁵⁷ – чи не перший випадок творення романтичного культу окремого козакофіла самими козакофілами.

Волинський загін повстанців під командуванням капітана, згодом майора, Кароля Ружицького (1789–1870) теж набув козацького характеру і був поименований *Волинським кінним* (або *першим козачим*) *полком*.⁵⁸ Бойовою пісню полку була *Рухавка* Тимка Падури (чи попури з кількох його творів), що починалася словами: «Гей козаче, в ім'я Бога! / Вже голосить в церкві дзвін! / Кому милий дім, небога / За проклятим навздогін. / Разом, разом на врага! Гурра га! Гурра га!...».⁵⁹ Невеликий полк повстанців протягом чотирьох тижнів пробивався через оточену російськими військами територію до Замостя, пройшовши крутими дорогами понад 130 миль, і кілька разів переміг ворожі частини та здобув трофеї й полонених. Втрати полку «козачої» кінноти становили, згідно зі спогадами самого К. Ружицького, 2 вбитих, 1 полоненого

⁵³ Rolle, A. J., Emir Rzewuski, in: Rolle, A. J., *Opowiadannia*, serya IV, t. I., Warszawa 1884, 243.

⁵⁴ Ostapowicz, D., *Boreml 1831*, Warszawa 2010, 158.

⁵⁵ Budzyński, M., *Wacław Rzewuski: fantazyja z czasów powstania podolsko-ukraińskiego w 1831 r.*, Bruxella 1841, 87.

⁵⁶ Записки Михаила Чайковскаго (Садыкъ-Паши). *Кіевская старина* (1891), т. XXXV, 288.

⁵⁷ Budzyński, M., *Wacław Rzewuski: fantazyja z czasów powstania podolsko-ukraińskiego w 1831 r.*, Bruxella 1841, 87.

⁵⁸ Записки Михаила Чайковскаго (Садыкъ-Паши). *Кіевская старина* (1891), т. XXXV, 445.

⁵⁹ Wrotnowski, F., *Powstanie na Wołyniu Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i spółuczestników tegoż powstania*, t. II, Paryż 1838, 342.

і 28 поранених. Ад'ютантом К. Ружицького під час цього рейду був А. Шашкевич, що відзначився хоробрістю і як поручник був відзначений золотим хрестом.⁶⁰

У «рухавці» 1831 р. взяв участь і найвідоміший пізніший козакофіл Міхал Чайковський. Він зі своїм загоном приєднався до К. Ружицького у Корови-нецьких лісах (разом із ним всього 24 двірських козаки із селян, що служили при дворі пана).⁶¹ У передмові до *Вернигори* М. Чайковський навів перелік козакофілів-повстанців, що також прилучилися до загону К. Ружицького, переважно дрібної шляхти з околиць Бердичева. Це Станіслав Дунін, Міхал Ґрудзінський, Тадеуш Пшиборовський, Ян Омецінський, Антоній Шашкевич, Северин і Адольф Піліховські [зустрічається й у варіанті *Пільховські*], Міхал і Вінцентій Будзінські, Антоній Трипольський, Флоріян Куліковський, Ксаверій і Францішек Моргульці, брати Осташевські, Антоній і Станіслав Виговські, Антоній Тапчевський, Рачинський, Вільковський, Барановський на чолі своїх козаків.⁶² Прізвища з цього переліку загалом підтверджують інші джерела, зокрема додатки до спогадів командира полку К. Ружицького.⁶³ Очевидно, це й був кістяк руху козакофільської шляхти початку 1830-х років на Волині. Це була розгульна бердичівська молодь, що сповідувала ідеали романтичного шляхетського козакофільства.⁶⁴ У своїх *Записках* М. Чайковський, назвавши між іншими своїми друзями-побратимами і водночас шляхтичами бердичівської округи, К. Ружицького, Я. Омецінського, М. і В. Будзінських, зазначив, що всі вони «показали, що вміли володіти і шаблею, і пером».⁶⁵

Як оформлений суспільний нонконформістський рух козакофільство виявило себе на Правобережжі. Однак він мав свій відгомін і в інших землях, зокрема у Галичині та в еміграції. Природно, що вплив козакоманії і загалом українофільства посилювався у шляхетських та інтелектуально-богемних, головню польських за мовою, колах Галичини не одразу, а після поразки Листопадового

⁶⁰ Франко, І., «Король балагулів». Антін Шашкевич і його українські вірші, in: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Сост. І. Франко, т. 35, Київ 1982, 121–122.

⁶¹ Рудницький, Є., До історії польського козакофільства. *За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і поч. XX століття*. За ред. М. Грушевського, кн. І, Київ 1927, 66.

⁶² Czajkowski, M., Wernyhora, wieszcz ukraiński: powieść historyczna z roku 1768, in: *Pisma Michała Czajkowskiego*, Lipsk 1868, V.

⁶³ Wrotnowski, F., *Powstanie na Wołyniu Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i spółuczestników tegoż powstania*, t. II, Paryż 1838, 341.

⁶⁴ Czajkowski, M., Wernyhora, wieszcz ukraiński: powieść historyczna z roku 1768, in: *Pisma Michała Czajkowskiego*, Lipsk 1868, VI.

⁶⁵ Записки Михаила Чайковского (Садыкъ-Паши). *Кіевская старина* (1891), т. XXXII, 477.

повстання 1830–1831 рр. У Галичину емігрували окремі козакофіли. Бойова пісня повстання *Рухавка* Тимка Падури у Галичині стала улюбленою серед шляхетської молоді. Мабуть, не випадково вперше твори Т. Падури були видані у Львові під назвою *Pienia* 1842 р., без дозволу автора. А вдруге, невдоволений львівським виданням, Т. Падура видав їх уже за власною редакцією у Варшаві в 1844 р. як *Ukrainki*. Однак до того часу окремі поезії цього автора здобули собі широку популярність у 20–30-х роках у усній формі.⁶⁶ На козакофільську традицію, частково й тематично, спиралися у Галичині у своїх віршах і піснях українською мовою польські агітатори-революціонери 1830–1840-х років: К. Ценглевич, М. Попель, А. Любович.⁶⁷

Вплив козакофільської течії в Галичині полягав не лише в замилюванні до ідеалізованого козацтва, а й у пробудженні зацікавлення до русинів-українців, їх історії та етнографії. У 1830-х роках у Галичині виникла т. зв. *польсько-червоно-руська*, або слов'янофільська *школа* котра у своєму прагненні дослідити руську історію й старожитності дійшла аж до киево-руської доби. Найбільш видатними письменниками цієї школи були (за К. Михальчуком) А. Бельовський, Л. Семенський, В. Дідушицький, Й. Лозинський.⁶⁸ Йосиф Лозинський навіть видав руську (українську) граматику. Праці з історії, етнографії, статистики, топографії України писали В. Марчинський, А. Пшездзєцький, Т. Є. Стецький. Спеціально досліджували етнографію руського населення Новосельський (А. Марцінковський), М. Грабовський, Е. Руліковський, Т. Падалиця (З. Фіш) та інші.⁶⁹ На думку автора статті, існування культурного пласту українофілів-інтелектуалів, головно поляків, у Галичині було продовженням слов'янофільської романтичної традиції часів З. Доленги-Ходаковського. Натомість, існування козакофільства серед молоді, що головно симпатизувала польському визвольному рухові, було більш масовим, «низовим» варіантом польського українофільства.

⁶⁶ Гнатюк, В., Тимко Падура в українському історично-культурному процесі, in: «Українська школа» в польському романтизмі, Тернопіль 2002, 114.

⁶⁷ Кирчів, Р. Ф., *Український фольклор в польській літературі (період романтизму)*, Київ 1971, 217–219.

⁶⁸ Окремі з них та деякі інші, а саме Августин Бельовський, Люціян Семенський, Северин Гоцинський, Домінік Магнушевський, Казімеж Владислав Вуйціцький, брати Юзеф і Александер Дунін-Борковські утворили у Львові літературну групу *Ziemia* (1832–1838) і випустили два однойменні альманахи.

⁶⁹ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Рускій Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*, в 7 т., т. VII, ч. 1, Санкт-Петербург 1872, 256–257.

Після поразки повстання 1831 р. на Правобережній Україні, коли загинули чи були заслані головні представники козакофільства, інші козакофіли-повстанці подалися в еміграцію, не лише в південно-західну Галичину, а й у інші краї, зокрема у Францію. Козакофільство було перенесено до еміграції в «чистому» вигляді. У Франції як літератор-козакофіл став відомим Міхал Чайковський. Частина емігрантів дотримувалася козакофільського стилю в побуті й трибі життя. Цю «козакоманію», як влучно називав її, зокрема, Т. Т. Єж, деякі адепти засвоїли вже в еміграційних умовах. Звісно, що без зв'язку з Україною, й без того штучне козакофільство виглядало ще більш штучно, а нові козакофіли іноді навіть не були вихідцями з України. Згодом відірваність від реального життя і романтична революційність підштовхнули окремих емігрантів-козакофілів до участі на боці Туреччини у Кримській війні (1853–1856).⁷⁰

Попри припинення козакофільства на Правобережжі після Листопадового повстання, можемо зауважити, що воно зазнало там певного поширення вже у трансформованому вигляді, а також мало своїх епігонів і породило певну моду. Козацькі пісні співали з особливим замилюванням, козацький характер прийняли молоді бешкетники, «золота молодь». Шляхтянки зчаста любили одягатися в український костюм.⁷¹

На Правобережній Україні новим бунтом молоді, у який вилася дотогочасна козакоманія, стала уже згадана балагульщина. Її, до певної міри, можна вважати (за Г. Грабовичем) більш масовою, «низькою» трансформацією (варіантом) «високого» козакофільства.⁷² Можна говорити про певну спадкоємність і разом видозміну козакофільського стилю у вигляді балагульщини. Докладна характеристика цього зв'язку не становить мети нашої статті, тому зазначимо лиш такі докази спадкоємності двох субкультур, як засвоєння балагулами козакофільської творчості, українська мова і частково персональний склад («короля балагулів» А. Шашкевича до певної міри можна вважати представником молодшого покоління козакофілів). Уже опосередковано вплив козакофільства можна простежити також в іншому українофільському нонконформістському русі – хлопоманстві. Засновник цього руху Володимир Антонович свої перші туманні уявлення про Україну в дитинстві почерпнув із поль-

⁷⁰ Miłkowski, Z., *Sylwety Emigracyjne*, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego 1988, 24–27, 32.

⁷¹ Михальчук, К., Поляки Юго-Западного края, in: *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отрядъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ*, в 7 т., т. VII, ч. 1, Санкт-Петербург 1872, 256.

⁷² Грабович, Г., *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, Київ 1997, 151.

ської козакофільської літератури (зокрема творів М. Чайковського), з якою ознайомився, своєю чергою, від пізніх adeptів балагульства.⁷³

Очевидно, нонконформістський стиль козакофілів на Правобережній Україні після їхньої участі в Листопадовому повстанні не міг далі існувати в такому ж вигляді, оскільки сприймався російською владою як джерело антидержавних революційних рухів. Тому імперська влада намагалася підірвати його коріння (приміром, після повстання було конфісковано великі стада коней Жевуських, Сангушків, Браницьких). Це можна розглядати як одну з причин припинення козакофільства на Правобережжі. Пізніша балагульщина уже не мала в своїх лавах великих магнатів зі стадами коней, двором і чисельними надвірними козаками, а тому не була небезпечною для влади.

Отже, козакофільство – це нонконформістська соціокультурна течія (альтернативний життєвий стиль, субкультура) першої третини ХІХ ст., поодинокі попередники якої – ексцентрики з польсько-української шляхти – були ще наприкінці ХVІІІ ст. (князь А. Яблоновський). Вплив на формування козакофільства мали інші альтернативні стилі, що безпосередньо існували в соціумі Правобережжя, зокрема орієнталізм і пов'язане з ним захоплення арабськими кінями («арабоманія»). Такі стилі і соціокультурний нонконформізм наклалися на панівну старошляхетську (магнатську) традицію надвірного/двірського козацтва (наприклад, в особі В. Жевуського). Іншим складником козакофільства було романтичне слов'янофільство, яке зацікавило українським фольклором і етнографією інтелектуалів, зокрема польських (З. Доленга-Ходаковський та ін.). Європейський Романтизм активізував зацікавлення козацтвом у суспільстві, зокрема серед літературної богемі, і спричинив появу романтичної субкультури козакофільства. Вона стала одним із регіональних стилів Романтизму на Сході Європи. Повноцінну субкультуру козакофільства із 1820-х років допомогла створити *Українська школа* в польській літературі, значною мірою козакофільська за тематикою. Козакофільство не було однорідним: існували його магнатська і літературно-богемна відміни, які як тісно перепліталися, так і розходилися.

Як один зі стилів Романтизму козакофільство (поряд із слов'янофільством чи байронізмом) варто сприймати як альтернативний соціокультурний рух, субкультуру в межах романтичної контркультури. Козакофільству властиві всі основні атрибути субкультури: стиль одягу, арго, своя творчість, світобачення тощо.

Нонконформізм козакофілів штовхнув їх до активної участі в антицарському Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. на Волині та Поділлі. Через

⁷³ Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *Літературно-науковий вістник*, 1908, т. XLІІІ, кн. VІІІ, 203–204.

емігрантів-шляхту козакоманія поширилася й за кордоном, зокрема у Франції. Вплив правобережного козакофільства існував у Галичині. Тут зауважуємо своєрідну рецепцію літературної *Української школи*, що вилася у ширші літературно-етнографічні зацікавлення інтелектуалів, а також – певну популярність козакофільського стилю серед революційно налаштованої молоді.

Насамкінець відзначимо, що козакофільські настрої існували і в інших європейських культурах. До козакофілів зачисляли, приміром, француза П. Меріме або росіянина-українофіла Д. Мордовця (Мордовцева) та інших. Відгомони козакофільства, яке, очевидно, мало й інші корені, можна побачити також у середовищі лівобережного дворянства, що походило зі старшинських родів Гетьманщини та літературної богеми (М. Маркевич, Т. Шевченко, П. Куліш, Тарновські). Згодом на цих землях поширилися й козакофільсько-народолюбні рухи, що мали уже інший характер (С. Ніс, Д. Яворницький та ін.). Таким чином, були різні типи козакофільства, однак розглянутий у цій статті був хронологічно першим. Чи існував між ним та іншими козакофільськими стилями спадковий зв'язок, покажуть хіба подальші дослідження.

ABSTRAKT

Kozakofilství jako ukrajinsko-polská nonkonformní subkultura první třetiny 19. století

Volodymyr Okarynskyj

Studie pojednává o nonkonformní subkultuře polsko-ukrajinské nižší šlechty projevující se v tzv. kozakofilství. Autor ponechává stranou tradiční přístupy, považující kozakofily včetně „ukrajinské školy“ v polské literatuře za romantické autory či za izolované šlechtické excentriky, a rekonstruuje společné rysy kozakofilského stylu a pohledu na svět v ukrajinské společnosti na teritoriu dřívější Polsko-litevské unie v první třetině 19. století. Účast kozakofilů v polském povstání proti Ruské říši v roce 1831 odhaluje nedostatečné sblížení této subkultury s nižšími vrstvami lidových mas, jež povstání nepodporovaly. Nová subkultura – *balagulščyna*, která se zformovala po listopadovém povstání, svědčí o transformaci kozakofilství.

Klíčová slova: kozakofilství, kozák, romantismus, „Ukrajinská škola“, subkultura, nonkonformismus.

ABSTRACT

Kozakophilism as the Ukrainian-Polish Nonconformist Subculture of the First Third of the 19th Century

Volodymyr Okarynskyi

The article deals with the nonconformist subculture among Polish-Ukrainian gentry – kozakophilism (kozakofil'stvo). Abandoning traditional approaches that consider kozakophiles as romantic writers, including “Ukrainian school” in Polish literature, or isolated eccentrics-nobles, the article reconstructs the common features of kozakophile style and worldview in the Ukrainian society of the former Polish–Lithuanian Commonwealth in the first third of nineteenth century. The participation of the kozakophiles in the Polish uprising against the Russian Empire in 1831 noted the lack of convergence of this subculture with the lower layers of the folk masses starting from the bottom that did not support the uprising. A new subculture – *balagulschyna* which was formed after the November Uprising, testifies Cossacophilism transformation.

Key words: Kozakophilism, Cossack, Romanticism, “Ukrainian school”, Subculture, Nonconformism.

Doc. Volodymyr Okarynskyj (vlodko_ok@ukr.net) působí jako odborný asistent na Ternopilské národní pedagogické univerzitě Volodymyra Hnatuka. K jeho vědeckým zájmům patří zejména dějiny Ukrajiny 19. a 20. století.